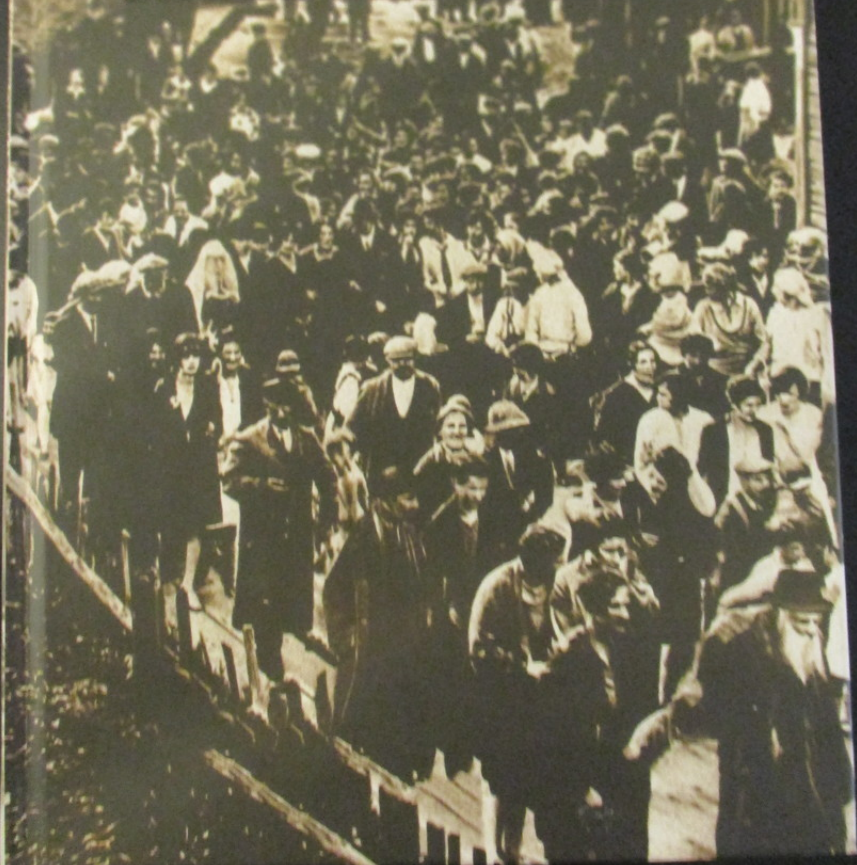

RIETAVAS

ŽYDIŠKAS ŠTETLAS LIETUVOJE

RIETAVAS-

ŽYDIŠKAS ŠTETLAS LIETUVOJE

Sudarytojas ALTERIS LEVITAS

Jakovo Bunkos labdaros ir paramos fondas
Rietavo savivaldybė

Vilnius 2013

*Knyga išleista Kaplano-Kušliko fondui
parėmus*

Dėkojame už paramą profesoriumi Miltonui Šainui bei Izaoko ir Džesės Kaplanų Žydų studijų ir tyrimų centrui Keiptauno universitete.

Ypač norime padėkoti velioniui Mendeliui Kaplanui už jo pagalbą ir paskatas

Versta iš:

RITEVE A JEWISH SHTETL IN LITHUANIA

Published by The Kaplan-Kushlick Foundation,

Cape Town 2000

ISBN 0-625-25223-3

Knygos viršeliuose panaudoti piešiniai pagal Dyno Saimono nuotraukas. Pirmojoje – svečiai po vestuvių skirstosi iš Rietavo sinagogos (kairėje). Dešinėje – beit midrašas (1927 metai). Antrojoje nuotraukoje – beit midrašas Rietave apie 1925 metus.

Visos teisės saugomos. Jokia šio leidinio dalis negali būti atkuriamą, laikoma paieškos sistemoje arba perduodama jokia forma ir jokiais priemonėmis, elektroniniu, mechaniniu, kopijavimo, įrašymo ar kitu būdu be autorių teisių savininko sutikimo.

ISBN 978-9986-37-063-5

© The Kaplan-Kushlick
Foundation, 2011

© Vertimas į lietuvių kalbą,
Jakovo Bunkos labdaros ir
paramos fondas, 2011

TURINYS

IŽANGA 8

Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje

Dina Porat (Dina Porat)

I skyrius

PASAKOJIMO APIE RIETAVĄ ĮVADAS 12

Mendelis Kaplanas (Mendel Kaplan)

I dalis

Lietuva ir jos žydų bendruomenė 12

II dalis

Rietavas ir jo žydų bendruomenė 19

III dalis

Kas litvaką daro litvaku 22

II skyrius

ŽYDIŠKAS ŠTETLAS LIETUVOJE 26

Dina Porat (Dina Porat)

III skyrius

ŽYDAI TARPUKARIO LIETUVOJE 29

Roni Stauber (Roni Stauber)

IV skyrius

RIETAVO ISTORIJA 35

Miestelėnai

V skyrius

PRISIMINIMAI IŠ RIETAVO 55

Miestelėnai

VI skyrius
RIETAVO ĮŽYMYBĖS 88
Miestelėnai

VII skyrius
VIEŠOSIOS IR SIONISTINĖS ORGANIZACIJOS 114
Miestelėnai

VIII skyrius
ŠVENTĖS IR APEIGOS 127
Miestelėnai

IX skyrius
HOLOKAUSTAS RIETAVE 141
Dina Porat
Lietuvos žydų Holokaustas 141
Rietavo bendruomenės sunaikinimas 147
Roni Stauber
Liudijimai 152
Yizkor: aukų sąrašas 163

X skyrius
**PIETŲ AFRIKOS ŽYDAS GRĮŽTA Į
LIETUVIŠKĄ ŠTETLĄ 168**
Mendelis Kaplanas

Priedas I 184
Ha-Melitz, 1900 m. birželio 24 d. (Apie 100 žmonių iš Rietavo, paaukojusių kovos su badu Besarabijoje fondui, sąrašas.)

Priedas II 185
Jie mirė už Izraelį – keli nekrologai

ŽYDIŠKŲ TERMINŲ, DAŽNAI VARTOJAMŲ
ŠIOJE KNYGOJE, ŽODYNĖLIS 189

SKYRIŲ PAAIŠKINIMAI 192

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ 197

Labai ačiū Mendeliui Kaplanui, kurio šaknys yra Rietave ir kuris inicijavo šį darbą. Ačiū ir jo šeimai. Savo liudijimais, nuotraukomis ir vaizdo įrašais, padarėtais per apsilankymą Rietave 1992 metų birželį, mums labai padėjo Zingerių (Singer) šeima: Haris (Harry), Lili (Lily) ir Selvyn (Selwyn). Apgailestaujame, bet Henris Zingeris (Henry Singer) mirė 1998 m., dar prieš pasirodant šiai knygai. Taip pat dėkojame Salei Frankental (Sally Frankental), Izaoko (Isaac) ir Džesės (Jessie) Kaplanų (Kaplan) žydų studijų ir tyrimų centrui Keiptauno (Cape Town) universitete ir Haimui Šyru (Haim Sheer) iš Kaplano-Kušliko (Kaplan-Kushlick) fondo. Vienintelis išlikęs per Holokaustą Rietave, 1996 metais Lietuvoje miręs Aleksandras Judelis (Alexander Judelis) prisidėjo labai naudingais liudijimais. Taip pat ačiū komandai, kuriai vadovavo Alteris Levitas (Alter Levite). Ji redagavo hebrajišką knygos leidimą prieš kokius dvidešimt metų ir, matyt, parašė didžiąją dalį medžiagos be autorių. Ačiū Šeilai Barkuski (Sheila Barkuski) ir Lilianai Dub (Lilian Dubb), kurios labai sunkiai dirbo versdamos hebrajišką leidimą 1988 metais. Taip pat dėkojame atsidavusiai asistentei Roni Stauber (Roni Stauber), knygą padėjusiai redaguoti ir išleisti Mendelio Kaplano redakcijos asistentei ir tyrinėtojai Marijanai Robertson (Marian Robertson). Ačiū redaktorei ir korektorei Tesai Kenedi (Tessa Kennedy).

Tegu ši knyga bus duoklė Rietave jau nebeegzistuojančiam žydų pasauliui, vibruojančiai jo energijai.

Dr. Dina Porat
Žydų istorijos fakultetas,
Tel Avivo Universitetas.
Hanukkah 5759 (1998 m. gruodis)

Zaksas (Shmuel Sacks), kurio palikuonis Arčis Zaksas (Archie Sacks) buvo mano tėvui ir man pačiam sektinas pavyzdys sionistų judėjime Keiptaune.

Rietavo žydai dalyvavo rinkimuose į sionistų kongresą 1925–1939 metais. Aktyviausiai – 1935 metais, kai 142 balsus gavo *Labour Israel*, 11 *General Zionists* ir 101 Mizrahi. Mieste vyko ir jaunųjų sionistų judėjimai, ypač Hašomer Hacair (*Hasbomer Hatzair* ir *Hehaluc (He-Chalutz)*), taip pat ir platus Makabi (*Maccabi*) veiklos segmentas. Dėl sionistinio judėjimo daug žydų 1930 metais emigravo į Palestiną.

Rietavo žydai prekiaavo, užsiėmė amatais, dirbo tinkuotojais, dailidėmis, kalviais. Žemiau rasite Lietuvos valdžios 1931 metų Rietavo apžvalgą.

VERSLAS	KIEK BUVO IŠ VISO	KIEK VALDĖ ŽYDAI
Mėsos parduotuvės	2	2
Restoranai ir barai	2	2
Maisto produktai	1	0
Rūbai, kailiai ir tekstilė	7	7
Vaistai ir kosmetika	1	0
Laikrodžiai ir papuošalai	2	2
Radijas, dviračiai ir siuvimo mašinos	1	1
Kita	2	1

Ši knyga tam tikra prasme skirta Rietavo žydai Aleksandrui Judeliui (Alexander Judelis) atminti. Jis buvo vienintelis šeimoje, pergyvenęs šimtus metų trukusios Rietavo žydų bendruomenės istorijos tragišką baigtį. Taip pat knyga skirta emigravusių Rietavo žydų palikuonims, kurie, tikiuosi, sužinos daugiau apie savo štetlą iš šio mano darbo.

III dalis

Kas litvaką daro litvaku

Litvaką suformavo daugybė įvykių, per amžius dariusių įtaką žydų gyvenimui. *Vaad Lita*, atskilusi Lietuvos taryba, dažnai susitikinėdavo skirtinguose miestuose, vienas iš jų buvo ir Rietavas. Taryba buvo sudaryta iš įvairių štetlų kehilotų (žydų bendruomenių), o jai vadovavo penkiolikos vyrų nuolatinis komitetas, kuriam atstovavo du pasauliečiai lyderiai ir vienas *Av Beit Din* iš penkių svarbiausių bendruomenių. Išdą valdė samdomas patikėtinis Ne'eman. Dar buvo tarpininkas (*stadlan*), kuris atstovavo žydų interesams tiesiogiai valdžioje. Buhalterinė Lietuvos tarybos knyga liko nepaliesta 1623–1764, kol ją užbaigė Jekaterina II. Ją suredagavo ir išleido Simonas Dubnovas (Simon Dubnow) 1925 metais.

Akivaizdu, kad ben
nuose, į kuriuos jie er
Pietų Afrikos Respub
religinių ir pasauliet
tarp *Av Beit Dino*,

1652 metais tary
tų turėti ješivą tiek
buvo žinoma apie li

Toros studijos I
metais, mokyklos r
1803 metais rabin
atnaujindamas fin
mokiniai patys bė
siems mokiniams
taip pat panaikin
studijas remdam
iki didžiosios ješ
pačių žymiausių
kykla palaikė ry
blikoje, kuris b
Respublikoje,
Panevėžyje.

Nuo XIX a
Vokietijoje ir
kilim, taip bu
švietimą ir p
modernesnį
dalis judėjim

Ješivų ju
moksclus stu
tuvos žydų
nepaskatint
vimo? Ar h
religijos for
mokyklos

Galima
yra poreik
griežto H
nas, kurį

Akivaizdu, kad bendruomenės struktūrą litvakai panaudojo diasporos *regio*-Pietų Afrikos Respublikos žydai turi tokią gerą struktūrą, suprantą labai svarbią religinių ir pasaulietinių lyderių vaidmenį. Štai kodėl yra tokia aiški diferenciacija tarp *Av Beit Dino*, pasaulietinės valdžios ir valdžios derybininko.

1652 metais taryba nutarė, kad kiekviena bendruomenė, turinti rabiną, turėtų turėti ješivą tiek suaugusiems, tiek jaunimui. Taip išryškėja tai, kas jau ir taip buvo žinoma apie litvaką – jo troškimas mokytis.

Toros studijos Lietuvoje buvo visuotinės. Panaikinus Lietuvos tarybą 1764 metais, mokyklos mokinių poreikiai ir pagarba mokslui vėl pateko į keblią būklę. 1803 metais rabinas Chaimas (Chaim) iš Voložino (Voložhin) priėmė šį iššūkį atnaujindamas finansavimą mokykloms ir jauniems studentams. Vietoj to, kad mokiniai patys būtų atsakingi už savo finansinę būklę, ješiva tapo prieinama visiems mokiniams ir buvo atsakinga už finansinę paramą jiems. Rabinas Chaimas taip pat panaikino *pilpul* (Toros mokymosi) metodą ir įdiegė rekomenduojamas studijas remdamasis Vilniaus Gaono metodais, kurie tapo universaliais ir privedė iki didžiosios ješivų (*yeshivot*) mokymo sistemos sukūrimo visoje Lietuvoje. Tarp pačių žymiausių buvo Telšių, Slabados ir Panevėžio mokyklos. Panevėžio mokykla palaikė ryšius su rabinu Kahanemanu (Kahaneman) Pietų Afrikos Respublikoje, kuris buvo nepakartojamas lėšų rinkėjas. Jam labai sekėsi Pietų Afrikos Respublikoje, vėliau jis emigravo į Palestiną, bet išlaikė ryšius su Bene Beraku Panevėžyje.

Nuo XIX a. vidurio haskala (*baskalah*), švietimo judėjimas, kuris prasidėjo Vokietijoje ir išplito visoje centrinėje Europoje, paveikė ir Rusijos žydus. *Mas-kilim*, taip buvo vadinami judėjimo šalininkai, siekė išpopuliarinti pasaulietinį švietimą ir produktyvumą žydų bendruomenėse tikėdami, kad tai atves juos į modernesnę pasaulį. Nors buvo tokių, kurie rėmė visišką asimiliaciją, didžioji dalis judėjimo šalininkų siekė vidurio, kuris išsaugotų žydų tautinį identitetą.

Ješivų judėjimas, žinoma, pajuto haskalos įtaką. Ar reiktų pasaulietinius mokslus studijuoti taip, kaip ir religinius? Pagaliau ar ne Vilniaus Gaonas, Lietuvos žydų elitas, išvertė Euklidą į hebrajų kalbą? Bet ar pasaulietinės studijos nepaskatintų atsitraukimo nuo judaizmo ir žydiško gyvenimo būdo praktikuojimo? Ar haskala švietimo judėjimas iš esmės nereiškia tik visiško virsmo į kitą religijos formą, net jei tai mokslo religija? Šios mintys kovojo prie Lietuvos žydų mokyklos durų.

Galima sakyti, kad šis konfliktas išsprendė atsiradus *musar* judėjimui, tai yra poreikio pridėti moralines instrukcijas ir etinį vystymąsi prie individualaus griežto *Halachos* (*Halachah*) mokymosi. Tai buvo išskirtinis Lietuvos fenomenas, kurį XIX a. suformavo rabinas Izraelis Lipkinas (Israel Lipkin) iš Salantų.

žinomas kaip rabinas Salanteris. Tai buvo bandymas pasitikti kylančią sekuliaristinės asimiliacijos bangą: suprasti antisemitizmo priežastis, padėti žydams įveikti savo fizinį neturtą ir padrašinti į pasaulį išeinančius ješivos absolventus. Ješivos ir Lietuvos *mitnagdim* bendruomenės tęsė dinamišką žydišką gyvenimą, paremtą studijomis ir intelektu. Rabinas Salanteris atnešė intelektą į žmonių namus. Nors musaro judėjimas suskilo į daug grupių ir suskaldė daug ješivų, galiausiai jis tapo daugelio Lietuvos žydų mokykla.

Mitnagdim kildina savo doktrinas iš, kaip šiandien vadiname, litaim ar litvakų, kadangi antichasidinis judėjimas prasidėjo Lietuvoje stipriu Vilniaus Gaono nusistatymu prieš *chasidizmą*. Esminiu įvykiu buvo chasidinė reakcija prieš bendruomenės valdančius intelektualius žydų religijos lyderius. Kas iš *amchos* (paprasti žmonės, masės) ir dvasinio džaugsmo, ir mistinio judaizmo turinio? Kas iš tų dainų ir šokių? Kas iš tos pagarbos paprastiems žmonėms? Toks ir buvo išorinis susidūrimas tarp chasidizmo ir mitnagdim, bet iš esmės tai buvo veržimasis kontroliuoti bendruomenę ir paprasčiausias tokios kontrolės struktūros puolimas. Chasidizmas greitai pajuto bendruomenės centrų kūrimo aplink charizmatišką asmenybę svarbą, ir šie rabinai tapo tarpininkais tarp *amchos* ir Dievo*. Chasidizmo parama netikram Mesijui įpylė žibalo į ugnį. Visa tai ir daugiau aprašyta Bešt (*Besht*) knygoje 1780 metais, kurioje chasidizmo sekėjas Jokūbas Juozapas (Jacob Joseph) sukritikavo tradicinę žydų lyderystę ir jos vertybes. 1781 metais Gaonas uždraudė chasidizmą ir ekskomunikavo jo šalininkus. Ši nesantaika tęsėsi daug metų ir sumažėjo tik tada, kai bendruomenės susidūrė su bendru antisemitizmo augimu ir skurdo pavojumi. Lietuvos bendruomenė Pietų Afrikos Respublikoje save kildina iš mitnagedų, bet yra ir labai mažų chasidinių grupelių. Netgi visai neseniai, kai *Lubavič* (*Lubavich*) judėjimas prasidėjo Pietų Afrikos Respublikoje, buvo stipriai pasipriešinta pasiūlytam vyriausiojo rabino, chasidizmo šalininko susitikimui su rabinu Kasperu (Casper). Pietų Afrikos mitnagdim suvienijo savo pajėgas ir sėkmingai išrinko Lietuvos mitnagedu Glazegimusių rabiną Kirilą Harisą (Cyril Harris).

Paskutinis aspektas, suteikęs Lietuvos žydams ir jų Pietų Afrikos kolonijai specifinių bruožų, buvo jų požiūris į sionizmą. Kaip minėjau anksčiau, religinis sionistų judėjimas prasidėjo Lietuvoje. Kol, kaip pamatysime vėliau, Rietave konfliktavo tie, kurie norėjo sukalbėti kadišą (*Kaddish*) Hercliui ir tie, kurie jau-tė, kad taip elgtis neteisinga, buvo nedidelis susipriešinimas diasporos bendruomenėje, kurioje litvakai sudarė daugumą dėl savo požiūrio į sionizmą. Rietavo sionistinės visuomenės vystymasis atsispindėjo Pietų Afrikoje esančių giminių

*Judaizme ir žydų istoriniuose leidiniuose žodis Dievas (G-d) rašomas per brūkšnelį vengiant Dievo vardo minėjimo.

kuriamame stipriame žmonių judėjime, masyv, pačiame stipriausiame ir visų di-
spertų.

Taigi dėl lietuvių būdingų savybių, galima sakyti, buvo sukurtas disciplinuotas
institucinis gyvenimas: plėgta tydiško išsilavinimo troškimas, kuris pastebimas
nepaprastame dienišes mokyklos judėjime Pietų Afrikoje, vyrauja nechaudinis
politišis į judėjimą, Siemas pastatytas bendruomenės gyvenimo centre.

IX skyrius

HOLOKAUSTAS RIETAVE

Dina Porat

Šiame skyriuje rasite Lietuvos ir Rietavo žydų Holokausto istorinę apžvalgą, kelis išgyvenusiųjų liudijimus, aukų sąrašus ir pagaliau Yizkor. Nebuvo lengva atkurti Holokausto įvykių eigą Rietave, nes išgyveno tik keletas skirtingose vietose ir skirtingais būdais. Išžudyti buvo beveik visi žydai, kaip ir kituose Lietuvos šetluose. Šiandien Rietave žydų nebėra ir tik vienas išgyvenęs prieš porą metų mirė kitame Lietuvos mieste. Kiti keli išgyvenusieji įsikūrė Izraelyje, Pietų Afrikoje ir JAV. Nors kažkada apleistos žydų kapinės buvo sutvarkytos, bet midrašas buvo paverstas kino teatru, o gražiosios sinagogos iš viso nebėra.

DP

Lietuvos žydų Holokaustas

Roni Stauber

1941 m. birželio 22 d. į Sovietų Sąjungą įsiveržė vokiečių armija. Tai buvo lemtingas antisemitinės nacių režimo veiklos įvykis. Prieš du ar tris mėnesius Hitleris nusprendė kare prieš žydus imtis naujų drastiškų priemonių. Jis įsakė Heinrichui Himlerui (Heinrich Himmler), SS aukščiausiam vadui, imtis visų būtinų priemonių, kad žydų gyvenvietės sovietų teritorijose būtų sunaikintos. Tuo tikslu Reinhardas Heidrichas (Reinhard Heydrich), Himlerio pavaduotojas ir Reicho saugumo vadovas suformavo keturias specialiosios paskirties operatyvines būdžiamąsias grupes. Jų užduotis buvo okupuotoje teritorijoje važiuoti iš miesto į miestą ir išžudyti žydus ir kitus „ideologinius priešus“, pavyzdžiui, komunistų partijos vadovus.

Iš viso specialiąsias grupes sudarė apie trys tūkstančiai vyrų. Kiekviena grupė turėjo kelis vykdomuosius dalinius, mobiliuosius naikinimo būrius *Einsatzkommandas* ir *Zonderkomandas*. Jų vadai buvo RSHA vyresnieji karininkai. Daugelis buvo profesionalūs tarnautojai – teisininkai, ekonomistai, gydytojas, profesio-

nalus operos dainininkas ir net protestantų pastorius. Personalas, sudarytas daugiausia iš savanorių, buvo surinktas iš Saugumo Policijos, Saugumo Tarnybos, Įstatymo ir Tvarkos Policijos ir SS kovinių dalinių. Specialiosios grupės veikė okupuotose teritorijose, o jiems padėjo vietiniai lietuviai, estai, latvių ir ukrainiečių būriai.

1941 metų kovo pabaigoje po ilgų diskusijų Heidrichas, atstovaujantis SS, ir Vermachto generalinis intendantas Edvardas Vagneris (Edward Wagner) susitarė dėl specialiųjų grupių ir armijos bendradarbiavimo okupuotose teritorijose. Armija leido SS laisvai vykdyti savo „specialiąsias užduotis“. Bendradarbiavimas su armija buvo esminė SS veiklos rytuose sąlyga. Maži žudymo būriai negalėjo vykdyti savo užduočių be logistinės Vermachto paramos. 1941 m. birželio 23 d. jie kirto sieną ir vokiečių armija įžengė į sovietų teritoriją. Kiekviena specialioji grupė buvo priskirta prie vieno iš armijos būrių. Specialioji grupė A veikė Baltijos šalyse, specialioji grupė B – Baltarusijoje ir Smolensko rajone, specialioji grupė C – šiaurinėje ir centrinėje Ukrainoje, o specialioji grupė D – pietų Ukrainoje, Kryme ir Kaukaze.

Specialiosios grupės nebuvo tik SS pajėgos, dalyvavusios žudymo operacijose. Papildomos pajėgos, susidedančios iš mechanizuotų SS brigadų ir SS kavalerijos pulkų, taip pat buvo siunčiamos į okupuotas teritorijas. Jų užduotis buvo veikti teritorijose, kurių dėl žmonių trūkumo neapėmė specialiosios grupės. Iš viso apie 25 000 vyrų buvo išsiųsta į rytus vykdyti fiurerio įsakymų. Šios pajėgos buvo aprūpintos pagal armijos standartus.

Pirmasis masinis žudymo etapas prasidėjo 1941 metų birželį ir buvo baigtas iki metų galo. Tuo metu iš rusų atimtose teritorijose buvo nužudyta apie 500 000 žydų. Žudymo būriams pavyko veikti didžiojoje dalyje okupuotų žemių. Jie žaibiškai judėjo armijai iš paskos ir dažnai buvo siunčiami į fronto liniją. Daugiau nei kartą jie įžengė į okupuotus miestus kartu su pirmaisiais armijos būriais. Šita strategija buvo naudojama tam, kad žydus nespėtų pasiekti sklindantys gandai apie masines žudynes.

Skerdikų veiksmai buvo standartizuoti. Kiekvienoje žydų bendruomenėje mobilūs naikinamieji būriai naudojo tą pačią strategiją. Žydai būdavo jėga suvaromi į centrinę aikštę. Nepasirodę būdavo atvejami iš namų. Iš aikštės juos gerai ginkluoti būriai nuvarydavo į žudynių vietas netoli miesto ar kaimo. Kartais vokiečiai kapo duobėmis paversdavo prieštankinius griovius ar sviedinių išrausas, bet daugeliu atvejų kapo duobės būdavo specialiai iškasamos prieš vieną ar dvi dienas. Prieš nužudant aukos būdavo priverčiamos žudikams atiduoti visus vertingesnius daiktus, nusirengti, sustoti palei griovio kraštą arba sugulti jame. Tada būdavo sušaudomos.

*Prieš įkū
buvo atia
šaknys Riet
Svarbiausia*

Lietuvos
tūkstančius
mi iš karto
tui. Po karo
dus Lietuvo
jungos karu
aktyvistų f
Vokiečiai
porte Berly
Stahleckeris
ginčytiną fa
savo pačios
mobilieji na
dalinti į ma
išnaikinimo
čių, žudyda
okupacijos,

Prieš įkuriant Jad Vašemą, Holokausto aukų atminimui ant Siono kalno Jeruzalėje buvo atidaryta atminimo aikštelė, matoma nuotraukos fone. Izraelitai ir kiti, kurių kankinys Rietave, prie kolonados lentelės Rietavo kankiniams atidengimo 1965 m. proga. Svarbiausia šios aikštelės vieta yra šalia esančio pastato rūsyje, knygos originale vadinama Holokausto rūsiu ant Siono kalno Jeruzalėje

Lietuvos žydų naikinimas prasidėjo vokiečių invazijos dieną. Visoje šalyje atskandinti žydų nužudė lietuviai. Daugeliu atvejų pogromai buvo organizuojami iš karto po Raudonosios armijos atsitraukimo, dar prieš įžengiant Vermachtnui. Po karo paskelbti dokumentai rodo, kad pirmieji nurodymai persekioti žydus Lietuvos nacionalistus pasiekė dar prieš prasidedant Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui. Direktyvas savo slaptoms organizacijoms Lietuvoje siuntė Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) Berlyne nariai.

Vokiečiai skatino žiaurius susidorojimus. Šios politikos koncepciją savo raporte Berlynui 1941 metų spalį išaiškino specialiosios grupės A vadas Francas Stahleckeris (Franz Stahlecker): „Ateities tikslams ne mažiau svarbu įskiepyti neginčytiną faktą, kad išlaisvinta liaudis priemonių prieš bolševikus ir žydus ėmėsi savo pačios iniciatyva ir be jokių vokiečių valdžios nurodymų.“ Lietuvoje veikę mobilieji naikinimo būriai *Einsatzkommando 2* ir *Einsatzkommando 3* buvo padalinti į mažesnius būrius, kad galėtų pasiekti visas žydų gyvenvietes. Vykdyti naikinimo operacijas jiems padėjo lietuviai. Daugeliu atvejų, prižiūrėti vokiečių, žudydavo lietuviai. „Aktyvus antisemitizmas, pasireiškęs iš karto po vokiečių okupacijos, nesumažėjo. Lietuviai savanoriškai ir nepailsdami visokeriopa padė-

Lentelė Rietavo kankiniams Siono kalne pakabinta 1965 m. Pastatas lentelės centre yra senosios sinagogos Rietave reprodukcija

da mums veikti prieš žydus. Kartais jie net imasi veiksmų savarankiškai,“ – rašė savo raporte Stahleckeris.

Liepos mėnesį daugiausia aukų buvo vyrai, o moterų ir vaikų žudymas daugelyje vietų prasidėjo 1941 metų rugpjūtį. Iki metų galo beveik visos žydų bendruomenės buvo sunaikintos. Apie 175 000 žydų, daugiau nei 80 procentų Lietuvos žydijos, buvo išžudyta per keturis su puse mėnesio.

1941 metų pabaigoje sisteminis Lietuvos žydų žudymas buvo sustabdytas dėl Vermachto ir įvairių civilių elementų, norėjusių išnaudoti žydų įgūdžius, spaudimo. Apie 50 000 žydų buvo uždaryti į didelius Vilniaus, Kauno ir Šiaulių getus ir į mažesnius getus Švenčionyse ir kituose mažesniuose miestuose. Savo raporte apie egzekucijas, įvykdytas Lietuvoje iki 1941 metų gruodžio, *Einsatzkommando* 3 vadas Karlas Jageris (Karl Jager) rašė: „Šiandien galiu tvirtinti, kad EK3 tikslą išspręsti žydų problemą Lietuvoje pasiekė. Čia žydų nebeliko, išskyrus darbo jėgą getuose... Norėjau išžudyti ir juos, kartu su šeimomis, bet civilinė administracija (Reichskommissar) ir Vermachtas tam griežtai pasipriešino.

Labai reikia, kad žydai kaip darbo jėga šiuo metu būtų palikti gyvi. Manoma, kad, pasibaigus žiemai, žydų jėga vis dar bus viena iš reikalingiausių. Mano nuomone, būtina nedelsiant pradėti žydų vyrų sterilizaciją ir nutraukti jų dauginimąsi. Jei, nepaisant to, kuri nors žydė pastos, ji turės būti likviduota.“

Biearviškiai Holokausto memorialo rūsyje ant Siono kalno. Juodose marmuro plokštėse išgraviruoti koncentracijos stovyklų pavadinimai. Hario Zingerio kolekcija

Tyla visiško sunaikinimo procese vyravo iki 1943 metų vasaros. Vis dėlto šiuo periodu pavieniai žydai ir jų grupės getuose buvo žudomi. Daugiausia taip jie buvo baudžiami už nežymius prasižengimus, pavyzdžiui, maisto gabenimą į getą kontrabandiniu būdu ar atsisakymą segėti geltoną žvaigždę. 1943 metų vasarį 45 žydai buvo nužudyti Kaune už nedidelį nusizengimą. Taip įpykę vokiečiai atkėsijo už Vermachto pralaimėjimą Stalingrade. 1943 metų kovą ir balandį rytų Lietuvoje buvo likviduotos kelios mažos darbo stovyklos ir getai. Per vieną dieną, balandžio 5-ąją, vokiečiai nužudė apie 4 000 žydų Paneriuose šalia Vilniaus. Apie „operacijas“ buvo nedelsiant raportuota RSHA Berlyne. Buvo pranešta, kad „... Baltarusiškos teritorijos, prijungtos prie Lietuvos, ... buvo išvalytos nuo žydų... Maždaug 4 000 pripažintų netinkamai darbui praėjo specialią procedūrą...“

1943 metų vasarą, birželio 21-ąją, Himleriui davus įsakymą naikinti Ostlandijos getus ir kurti koncentracijos stovyklas, prasidėjo trijų didžiųjų Lietuvos getų Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose likvidacija. Buvo priimtas sprendimas likusius gyvus Lietuvos getų žydus siųsti į stovyklas Estijoje ir Latvijoje. Per šį procesą visi nebetinkantys darbui turėjo būti sunaikinti. Likvidacija prasidėjo nuo Vilniaus geto gyventojų deportacijos į Latvijos ir Estijos stovyklas 1943 metų rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais. 4 000 moterų, vaikų, pasiligojusių ir pagyvenusių buvo išsiusti į mirties stovyklas ar nužudyti Paneriuose. 1943 metų rudenį ir žiemą tūkstančiai

*Holokausto memorialo rūsyje ant Siono kalno už Rietavo kankinių sielas 1965 metais
Atminimo dieną uždegama žvakė*

žydų iš Kauno ir Šiaulių getų buvo išvežti į darbo stovyklas. Getai buvo paverti koncentracijos stovyklomis. Vaikai ir suaugę, pripažinti netinkamais darbui, buvo išsiųsti į mirties stovyklas Lenkijoje.

Vaikų ir pagyvenusių žydų naikinimas tęsėsi iki 1944 metų kovo mėnesio. Šimtai jų buvo išsiųsti į mirties stovyklas ar sušaudyti žudynių vietose, viena iš jų – IX fortas prie Kauno, kur buvo nužudyta didžioji dalis Kauno ir mažiausiai penki tūkstančiai žydų iš Reicho ir dar kažkiek iš kitų šalių. Likvidacijos procesas tęsėsi ir vokiečiams evakuojantis iš Lietuvos 1944 metų vasarą. Du tūkstančiai Vilniaus apylinkių stovyklų žydų buvo sušaudyti Paneviuose. Daugelis žydų, išgyvenusių Šiaulių ir Kauno regionų stovyklose, buvo išsiųsti į stovyklas Vokietijoje, kur daugelis mirė paskutiniu karo tarpumi. Iš 220 000–225 000 žydų, gyvenusių Lietuvoje prieš vokiečių invaziją, tik 2 000–3 000 išgyveno Lietuvos miškuose ir dar keli tūkstančiai – koncentracijos stovyklose Vokietijoje.

Buvo nužudyta apie 95 procentai Lietuvos žydų, o tai didžiausias procentas tarp Europos bendruomenių. Jie buvo nužudyti ne naikinimo stovyklose Lenkijoje, o Lietuvoje. Didžioji dalis – apie 80 procentų – žuvo 1941 metų vasarą

ir rudenį, jų kūnai buvo sumesti į duobes ir masines kapavietes. Tokio žudynių grožio ir nužudytųjų skaičiaus nebūtų buvę įmanoma pasiekti be vietinių pagalbininkų. Jie, net nedalyvaujant vokiečiams, nužudė daugiausia žydų, ypač mažuose Lietuvos žydai buvo unikalūs tiek savo mirtimi, tiek savo gyvenimu.

Rietavo bendruomenės sunaikinimas

Roni Stauber

Rietavo žydus ištiko toks pat likimas, kaip ir didžiąją dalį kitų bendruomenių okupuotose sovietų teritorijose. Jos buvo sunaikintos per pirmąją masinio naikinimo bangą. Daugelyje mažų miestelių ir kaimų neliko nė vieno žydo. Bendruomenių paskutinių dienų įvykiai amžiams liks migloti.

Rietavo žydai buvo išžudyti neilgai trukus po vokiečių invazijos į Lietuvą. 1941 metų vasarą ir rudenį daugelį Rietavo žydų sušaudė vokiečiai ir jų lietuviai pagalbininkai. Tik labai nedaugeliui pavyko išsigelbėti.

Kai kurie išgyvenusieji iš karto po karo Vokietijos perkeltų asmenų stovyklose papasakojo savo atsiminimus apie Rietavo žydų sunaikinimą. Šiuos liudijimus kartu su kitais stovyklose surinko Centrinis žydų istorijos komitetas ir šiandien juos galima rasti Yivo ir Jad Vašemo archyvuose. Kiti išgyvenusieji liudijo po trijų dešimtmečių renkant medžiagą hebrajiškam Rietavo knygos leidimui. Kai kurios šių liudijimų detalės nesutampa, ypač atpasakojant rabino Fundilerio mirties aplinkybes. Natūralu, kad prisiminimai apie tokius įvykius skiriasi. Bet gautos informacijos tyrimas ir lyginimas gali nupiešti visapusišką paskutinių Rietavo bendruomenės dienų paveikslą.

Sunku nustatyti tikslų žydų gyventojų skaičių Rietave prieš žudynes. Remiantis kai kuriais parodymais, galima daryti išvadą, kad SS pajėgoms kirtus sovietų sieną, jų buvo tarp 800 ir 1000¹.

Rietave, kaip ir kitur, lietuviai nelaukė, kol pasirodys vokiečiai, ir patys ėmė persekioti žydus. Panašu, kad veiksmų buvo imtasi iš karto po pirmųjų žinių apie vokiečių invaziją. Pasak vieno liudytojo, pirmiausia lietuviai puolė grobstyti žydų nuosavybę. Girdėdami naujienas apie ateinančią Vokiečių armiją ir bijodami kaimynų, daugelis žydų pabėgo iš Rietavo ir ieškojo prieglobsčio aplinkiniuose kaimuose. Kitą dieną po jų išvykimo, 1941 metais iš birželio 23 į 24, daugelis pabėgusių namų buvo sudeginti. Kai kurie žinomi įkalčiai rodo, kad miestelį padegė iš šios Lietuvos dalies besitraukiantys rusai, tuo tarpu yra liudytojų, teigiančių, kad ugnis kilo dėl vokiečių oro atakos.

Neatsilikdami nuo visą Lietuvą apėmusių įvykių, Rietavo lietuviai „patriotai“ buvo įtraukti padėti vokiečiams. Po kelių dienų, gali būti birželio mėnesio 27-oji, visi Rietavo žydai buvo suvaryti į Oginskio valdas. Su jais, ypač su vyrais, buvo elgiamasi sadistiškai. Vienas iš skaudžiausių įvykių, kurį nutylėjo ne vienas liudytojas, buvo žiaurus Rietavo rabino Šmuelio Fundilerio pažeminimas. Jam buvo nukirpta pusė barzdos, o jis pats buvo verčiamas sudeginti šventus rašrus ir knygas, kol pagaliau buvo įmestas į vežimą su šiukšlėmis. Po kankinimų lietuviai jį nušovė. Pasak vieno išgyvenusiojo, lietuviai, matyt vokiečių nurodymu, pasityčiojimus ir kankinimus filmavo. Panašūs įvykiai buvo užfiksuoti ir kitose Pabaltijo valstybėse. Vokiečiai, kaip pažymėjo specgrupės A vadas Stahleckeris, norėjo pademonstruoti žiaurų vietinių elgesį su žydais.

Rietavo žydų sunaikinimas atspindėjo procesą, vykusį Lietuvoje. Pirmosios aukos buvo apkaltintieji buvus komunistais. Taip buvo vykdomas Heidricho įsakymas, duotas žudymo būrių vadams prieš invaziją. Maždaug po dešimties dienų Rietavo žydai buvo išvežti į stovyklą Viešvėnuose šalia Telsių, kurią įkūrė vokiečiai, norėdami į vieną vietą surinkti žydus iš kelių gyvenviečių Telsių rajone². Pasirodė, kad ne visi vyrai buvo išsiųsti į Viešvėnus. Pasak vieno liudijimo, Rietavo vyrai buvo išvežti į darbo stovyklą Šilutės apylinkėse netoli Mėmelio. Tas pats nutiko su keliomis kitomis vakarų Lietuvos bendruomenėmis, daugiausia iš Tauragės ir Telsių rajonų. Vyrus, net mažus berniukus, deportavo į Šilutę, kur jie buvo verčiami dirbti sunkius darbus – sausinti pelkes ir tiesti kelius³.

Sąlygos Viešvėnuose buvo siaubingos. Apie pusantrą tūkstančio žydų iš kelių miestų buvo sugrūsti arklidėse ir kentė badą. Čia, Viešvėnuose, juos pasiekė antroji naikinimo banga. Liepos 15–16 d. vokiečiai ir lietuviai nužudė visus žydus, vyresnius nei trylikos metų. Suaugę, laikantis žudymo būriams nustatytų procedūrų, buvo žudomi pirmiausia⁴. Viešvėnų aukos sudarė tik dalį iš 13 000–14 000 mobilus naikinamojo būrio *Einsatzkommando 2* Šiaulių apylinkėse ir šiaurės vakarų Lietuvoje 1941 metų liepą nužudytų žydų. Likusi bendruomenės dalis, moterys ir vaikai prievarta iš Viešvėnų buvo perkelti į Gerulius netoli Telsių. Čia taip pat buvo suvežti vaikai ir moterys iš kitų Telsių apskrities bendruomenių. Geruliuose nežmoniškomis sąlygomis atviruose barakuose jie praleido šešias savaites. Daug vaikų mirė nuo prasidėjusios epidemijos, o moterys kentė priekabiavimus.

Trečia Rietavo žydų žudymo banga prasidėjo rugpjūčio pabaigoje. Taip buvo įgyvendinama Heinricho Lohsės direktyva užbaigti žydų bendruomenių sunaikinimo kaimuose procesą. Rugpjūčio 29 dieną Geruliuose buvo nužudytos visos moterys, vyresnės kaip 50 metų ir visi berniukai. Prieš egzekuciją budeliai prievarta ištraukė iš bejėgių moterų pinigus, žadėdami apsaugoti jas ir jų vaikus.

Moterys iki 50 metų ir mergaitės, iš viso apie 450–500, buvo išsiųstos į Telsių getą. Iš pradžių jos nežinojo, kas nutiko jų motinoms ir artimiesiems, nuo kurių

*Elulo 5730 (1970) m. Holokausto aukų atminimui pasodintame Šventajame miške
Atminimo dieną atidengiama dar viena memorialinė lenta. Apačioje ta pačia proga
susirinkę Izraelio rietaviškiai*

Memorialinė lenta Šventajame miške Rietavo kankiniams atminti atidengta 1970 m. Žmonės, stovintys šalia, padeda suvokti lentos dydį

jos buvo atsk
kuriai pavyk
Taich) iš Tel
kaip žudom
Iš Telšių
dirbti lauku
atidėtas. V
džioje pask
nuvartyti į
čiai, arba j
Tas pat
800 jų buv
rankų, vy
venimo są
buvo išvež
čia jie buv
likę tik ke

...buvo atskirtos Geruliuose. Bet kitą dieną jos sužinojo apie jų likimą iš moters, Rachelė Zinger-Taich iš Telsių prisiminė pasakojusi joms, kad motinos buvo verčiamos stebėti, kaip žudomi jų vaikai.

Į Telsių geto kiekvieną dieną moterys buvo siunčiamos į aplinkinius kaimus dirbti laukuose. Gali būti, kad dėl darbo jėgos poreikio moterų sušaudymas buvo pradėtas. Vis dėlto masinės žudynės vėl pradėtos po trijų mėnesių. Gruodžio pradžioje paskutiniai gyvi Rietavo ir kitų Telsių apskrities bendruomenių žydai priversti į Rainius ir išžudyti. Tik keli išgyveno. Juos arba buvo paslėpę valstiešiai, arba jie sugebėjo pabėgti iš Šiaulių geto⁵.

Tas pats tragiškas likimas ištiko vyrus, išvežtus į Šilutę 1941 metų liepą. Apie 800 jų buvo suvežta į stovyklas. Daugiau nei pusė jų buvo nužudyti po kelių „atrankų“, vykusių stovyklose per pirmus pusę metų. Daug jų mirė dėl sunkių gyvytinių sąlygų ir žiauraus elgesio. Išgyveno apie 300 vyrų ir jie 1943 metų vasarą buvo išvežti pirmiausia į Aušvicą, o po atrankos – vergiškam darbui į Varšuvą. Iš tų, kurie buvo pervežti į Mildorfo stovyklą šalia Dachau. Karo pabaigoje gyvi buvo išlikę tik keli vyrai.

LIUDIJIMAI

Rabino Fundilerio, paskutiniojo Rietavo rabino mirtis

Autorius nežinomas

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, sovietų valdžia aneksavo Lietuvą. Iš pradžių situacija nepasikeitė. Laiške savo sesers vyrui į Ameriką 1940 metais rabinas Fundileris rašė: „Šiuo metu viešpatauja taika ir su Dievo pagalba tikimės, kad taip bus ir toliau.“ Bet, priartėjus vakarų priešui, žydų gyvenimui ir klestėjimui Lietuvoje atėjo galas.

1941 m. birželio 23 d. ryte nacių lėktuvai numetė pirmąsias bombas ant sostinės Kauno. Tą pačią dieną vokiečiai įžengė į Rietavą. Savo knygoje „Lietuvos sugriovimas“ rabinas Efraimas Ošri (Ephraim Oshri) rašo: „Vokiečiams užėmus Rietavą, prasidėjo žydų nelaimės ir kančios. Su rabinu Fundileriu buvo pasielgta žiauriai. Jam buvo liepta suplėšyti Toros ritinius ir kitas šventas knygas. Nepakėlęs tokio pažeminimo, jis mirė nuo širdies smūgio beit midrašė. Tada vokiečiai pastatą padegė ir ugnis pasiglemžė jo ir kitų žydų kūnus.“

Knygoje „Lietuva“ likusi gyva rietaviškė Etelė Levinson-Frydman (Ethel Levinson-Friedman) atsimena, kad žiauriausi engėjai Rietave buvo Mėmelyje gyvenęs siuvėjas Baranauskas ir Juodakis. Jie su kitais apsupo 70 žydų, tarp kurių buvo ir rabinas Fundileris, vertė jį deginti šventas knygas. Šis žiaurus įsakymas jį nužudė.

Taip tragiškai baigėsi rabino Fundilerio gyvenimas. Jis buvo vienas iš gerbiausių ir įtakingiausių savo kartos mokytojų.

Rietavo sugriovimas

Etelė Levinson-Frydman (Ethel Levinson-Friedman)

1941 m. birželio 22 d. sutemus visi užmigome nežinodami, kas mūsų laukia. Netikėtai pasibeldė kaimynas ir pranešė, kad Vokietija ir Rusija pradėjo karą. Mes skubiai apsirengėme ir išbėgome į lauką. Išblyškę veidai atspindėjo sąmyšį ir baimę mūsų širdyse. Mums buvo ypač sunku, nes mūsų sūnus Mosė Zavlavas (Moshe Zavlav) tuo metu buvo darbo stovykloje už 80 km⁶. Mūsų mama, paprastai duodavusi gerus patarimus, irgi buvo sumišusi. Visi tikėjo, kad atėjo galas. Mes su keliais kaimynais nusprendėme bėgti iš miesto ir ieškoti

„Nes jis atkeršys už savo tarnų kraują, atsilygins savo priešininkams.“ Moterų masinės kampanietės vaizdas Geruliuose, septyni kilometrai nuo Telsių. Iš kairės Dovydas Zalčmanas, Rivka Levit-Berelovič, Chaja Movšovic (Chaya Movshovits) ir nežinomas žmogus

priglobščio aplinkiniuose kaimuose. Į vežimą sukrovėme tiek daiktų, kiek tik tilpo ir po pietų palikome Rietavą bijodami, kad daugiau jo niekada nebepamatysime.

Tyliai ėjome vežimui iš paskos, kaip per laidotuves, ir pasiekėme kaimą už tūk. kilometrų, kur kaimiečiai mus sutiko gana džiugiai. Jie leido mums apsigyventi vasaros kambariuose, matyt, tikėdamiesi greitai užvaldyti mūsų per daug metų sunkiu darbu užgyventą turta. Tą naktį miegojome ant kietų grindų. Ryte išėjome artėjant šuvių garsus. Ant miesto, visiškai jį sugriaudamos, krito bombos. Aš kartu su pagyvenusia moterimi kitą dieną nuėjome pažiūrėti, ar daug žalos pridaryta ir radome tik griuvėsius ir akmenų krūvas. Keliu traukė pėsti kareiviai ir tankai. Širdyje jautėme artėjančią nelaimę. Lietuviai, su kuriais kartu žaugsime ir buvome draugai, per naktį virto priešais. Mes žvelgėme į dangų ir klausėme: „Kada ateis mums pagalba?“

Bejėgiškai blaškėmės iš vietos į vietą, apsupti priešų. Kur tik nuėjė, iš lietuvių išgirdavome, kad jie negali mūsų priglausti, nes už žydų priėmimą jiems grėsiė didžiulės bausmės⁸. Nebeturėdami kur dingti, nusprendėme grįžti į savo miestą. Negalio aprašyti, kas mūsų ten laukė. Valdė ginklas ir kardas, o gyvybę

buvo bevertė. Garbingi miestėlainai, mūsų sūnūs ir dukros, priešų buvo žemi-
nami, verčiami dirbti sunkiausius darbus. Vokiečiai tikėjo, kad po šešių savai-
čių jie jau bus Maskvoje, todėl žydai jiems buvo tik pramoga. 1941 m. birželio
26 d. žydus, grįžtančius namo po darbų, sugaudė ir uždarė į koncentracijos
stovyklą⁹.

Visą naktį girdėjosi verksmai nelaimingų moterų, papuolusių į SS rankas.
Pentadienį į stovyklą buvo suvaryti žmonės iš įvairių vietų, miestas buvo išva-
lytas nuo žydų.

Po trijų bado dienų mums buvo numesta išdžiūvusios žuvies, likusios nuo
rusų. Mes puolėme prie jos, kūrėme laužus ir surijome viską. Padariniai buvo
baisūs – visi susirgome diarėja. Gulėjome ant žemės trokšdami mirties. Tada bu-
vome priversti atsistoti, nes buvo laukiama „lankytojų“. Mes bijojome, nes po
tokių lankymų sulaukdavome naujų, dar žiauresnių taisyklių. Atsimenu, žudikai
atrinko mūsų rabiną¹⁰. Jam nurovė pusę barzdos ir liepė sudėginti šventas knygas,
savo talitus ir tefilinus. Jie viską filmavo. Mes klausėme prižiūrėtojų, kas su mu-
mis bus. Jie sakė, kad laukia nurodymų iš aukščiau. Po kelių dienų nurodymai
buvo gauti. Mes turėjome palikti Rietavą ir persikelti į centrinį lagerį Telsiuose.
Jautėme, kad Rietavo daugiau niekada nebepamatysime, bet nežinojome, kas
mūsų laukia.

Išliejau daug ašarų, kol gavau savo vyrui leidimą lydėti mane į naująją vietą.
Pentką valandą ryto atvažiavo keturiasdešimt vežimų senukams ir ligoniams
vežti į Telsius. Lietuviai padėjo susodinti žydus į vežimus. Išvykstant mums
buvo prigrasinta atiduoti visą auksą ir sidabrą. Iš baimės ir panikos mes taip ir
padarėme, atiduodami daugelio kartų sunkaus darbo vaisius. Lietuvis pamatė
mano vestuvinį žiedą ir pareikalavo, kad atiduočiau. Aš maldavau neatimti, bet
jis pagrasino, kad jei neatiduosiu gražiuoju, paims su visu pirštu. Pagaliau buvo
liepta judėti – senukai ir ligoniai važiavo vežimuose, o mes sekėme juos pės-
čiomis. Mes ėjome apsupti sargybinių, o vokiečių fotografas darė nuotraukas
ateinančioms kartoms.

Kartų kartos žydų gyveno Lietuvos žemėje ją dirbdami ir laistydami savo pra-
kaitu. Dabar per kelias dienas bendruomenė buvo visiškai sunaikinta.

Rietavas

Saulis Šenkeris (Shaul Shenker)

*Pagal Saulio Šenkerio parodymus, duotus Perkeltų žmonių stovykloje iš karto po
karo. Juos, kaip ir daugelį kitų parodymų, okupuotos Vokietijos amerikietiškoje zono-
je surinko Centrinis žydų istorijos komitetas.*

Rietavas, kaip ir kiti Rytų Europos miestai ir kaimai, patyrė ypatingas kančias. Rietave gyveno 250 žydų šeimų. Tokiame mažame miestelyje užaugo daug rabinų. Čia veikė dvimetis Talmudo koledžas, didelė hebrajiška mokykla ir du mėsos midrašai.

Rietavo žydų kančias atspindi rabino Akivos ir kitų didžiųjų rabinų kančios. Gerai prisimenamą dieną lietuviai ėmė burtis prieš žydus¹¹. Viskas prasidėjo nuo žydų turto grobstymo, o vakare bendruomenė išsibėgėjo po aplinkinius kaimus ir miškus. Tada pasigirdo grasinimai valstiečiams. Jei jie priims žydus, jų turtas bus padegtas.

Antradienį rusai traukėsi, vokiečiai subombardavo miestą, paversdami jį destrukciji. Trečiadienį žydams įsakė grįžti į miestą, kur buvo žadama apgyvendinti. Žydams grįžus, prasidėjo organizuoti persekiojimai, mušimai, verdimas dirbti ir badavimas.

Pirmą savaitę broliai Kazys ir Stasys Rimeikiai išsirinko žydus Nachmaną Smolę (Nachman Smoller), Mošę Kacą (Moshe Katz), Feliksą Radiskanskį (Feliks Radiskansky) ir mano sesers vyrą Heršelį Gerberį (Herschel Gerber). Juos sumatė už lietuvių kapinių ir liepė išsikasti sau kapo duobes. Tada juos nudūrė ir sumetė į iškastas duobes¹³.

Smuelis Fundileris, Rietavo rabinas, garsus Kelmės musaro judėjimo narys, taip pat neteko gyvybės. Jis buvo žiauriai pažemintas, atsisakė išniekinti šventus tekstus ir buvo nužudytas.

Gerbiamas Rašto žinovas rabinas Fišelis Zilberas (Reb Fishel Zilber), sulaukęs dvygniadešimties, prieš negyvai uždauzant tai pat buvo žiauriai pažemintas. Jis atsisakė atiduoti Toros ritinį, šeimos palikimą, parašytą jo tėvo. Jis buvo palaidotas ten, kur ir mirė, sinagogos kieme, vis dar apsikabinęs Toros ritinį.

Antrą savaitę Rietavo žydai patyrė dar daugiau skausmo ir kančių. Buvo gautas nurodymas atskirti moteris nuo vyrų. Šie buvo išsiųsti į Šilutę¹⁴, kartu su vyrais iš Kvedarnos, Laukuvos, Švėkšnos, Žemaičių Naumiesčio, Vainuto, Veiviržėnų, Šilalės ir kitų miestelių¹⁵.

Moterys buvo išsiųstos į Telšius. Jaunesnės ėjo pėsčiomis, senesnės ir vaikai buvo vežami vežimuose. Pakeliui moterys buvo verčiamos lenktis mirusiems vokiečių kareiviams. Pamaldžios Revo Joselio (Rev Yossel) dukterys, atsisakiusios lenktis, buvo nušautos. Iš Telšių moterys buvo nuvarytos į Viešvėnus už aštuonių kilometrų, kur buvo suvaryta ir daugiau žydų vyrų ir moterų. Čia jie buvo suvaryti į arklides. Po trijų dienų visiškai girti lietuviai visais įmanomais būdais išsityčiojo iš žydų. Buvo atrinkti penkiasdešimt stiprių vyrų ir jiems liepta miške iškasti duobes. Kitą dieną visi vyrai, moterys daugiau kaip tryliką metų, buvo nužudyti ir sumesti į tas duobes.

Moterys buvo nusiųstos į Gerulių kaimą¹⁶, kur buvo karo ligoninė. Čia taip pat buvo moterų iš Varnių, Alsėdžių, Nevarėnų, Žarėnų, Laukuvos, taip pat pa-

bėgelių iš Plungės¹⁷. Moterims buvo pasakyta, kad Telšiuose statomas getas, ir jos čia išlaukė šešias savaites. Vieną ankstyvą sekmadienio rytą jos buvo suvarytos į aikštę. Atvažiavo trisdešimt vežimų. Penki šimtai moterų buvo atrinkta ir išsiųsta į Telšius. Visoms kitoms buvo liepta atsiklaupti. Jas išgulė kulkosvaidžio kulkos. Moterys ir vaikai mirė raudodami, su malda „Šma Izrael“ lūpose. Toje vietoje dabar yra masinė kapavietė. Žudynės įvyko *elulo* mėnesio 7 dieną (1941 m. rugsėjį). Rašytojas prisimena, kad tarp nužudytųjų buvo jo mama Feigė Chave, jo sesuo Sara (Sarah), jos dukrė Mirijam (Miriam) ir jo brolis Feivelis Vulfas (Feivel Wolf). Išgyveno tik jis vienas.

Po trijų savaitių Šilutėje vyko dar vienas valymas. Jauni buvo atskirti nuo senų. Šiems buvo pasakyta, kad jie siunčiami namo, bet vietoj to juos nužudė Žemaičių Naumiestyje. Po Roš ha-Šana buvo iššaudyti silpnesni vyrai, bet 750 gyveno Šilutėje dvejus metus. Iš čia jie buvo išsiųsti į Varšuvą, Aušvicą ir Mildorfą. Šį pragarą pergyveno tik trisdešimt žmonių.

Tai trumpas ir apverktinas Rietavo sunaikinimo aprašymas. Su didžiu liūdesiu mes meldžiamės, kad šie kankiniai niekada nebūtų pamiršti.

Žudikų rankose

Dovydas Zalcmantas

Siaubas apėmė mane gimtajame Rietave. Tylu kaip kapinėse. Nebėra žaidžiančių vaikų. Nesitikėjau pamatyti miestelėnų, bet jų nebuvimas šaukė man tūkstančių balsų. Gatvės apleistos, bet jaučiau jose klaidžiojančius šimtus vaiduoklių. Man einant aidas skambėjo mirusiam mieste. Galiausiai kojos manęs nebėnė. Aš gimiau Rietave, energingoje ir gyvybingoje žydų bendruomenėje. Iki 1933 metų aš dalyvavau hašaros (pasiruošimas gyventi kibuce Palestinoje) stovykloje Šiauliuose. Nuo 1933 metų dirbau Mėmelyje linų laboratorijoje.

Rietavą palikau 1941 metais ir įsidarbinau elektriku. Dirbau kartu su žmona ir jos seserimi Jakutsko srityje. Nuo jų atsiskyriau, išėjau kariauti į frontą, dalyvavau įvairiuose mūšiuose ir per stebuklą išgyvenau. Birželio 16 dieną buvau sužeistas ir išgulėjau šešis–septynis mėnesius. Surakintas skausmo negalėjau rasti sau vietos nežinodamas, koks likimas ištiko mano šeimą. Taigi iki 1945 metų buvau benamis bėglys Samarkande. Pagaliau pasiekiau Vilnių, kur susiradau savo žmoną ir iki 1971 metų dirbau farmacijos laboratorijoje.

Grįžęs į Rietavą po jo sugriovimo, veltui dairiausi senų ir jaunų pažįstamų veidų, brangių kaimiečių veidų. Maniau, gal pamatysiu juos sinagogoje? Laimėi. Sinagogos pastatas vis dar stovėjo, bet iš jo nebesklido skaitomos Toros garsai.

...neliko nė ženklų. Sinagoga paversta grūdų sandėliu. Nuėjau į mokyklą, ten kaip pat neradau žydų vaikų, tik lietuvius.

Neliko nė parduotuvėlių, kurias laikė žydai, nė žydų amatininkų. Dairiausi į skėmus ir namus, kuriuos anksčiau pažinojau, bet jų savininkų nebebuvo. Nuėjau į kapines. Gal čia ką nors rasiu... Bet pabėgau iš jų skaudama širdimi.

Rietave sutikau Chananą Šapiro (Chanan Shapiro) su žmona, o Rivka Loit (Rivka Loit) sakė, kad Miška Feivišas (Mishka Feivish) išgyveno. Jie papasakojo, kad daug jaunų žmonių buvo nužudyti arba palaidoti gyvi. Rabinas Fundileris tebus arkeršyta už jo kraują – nacių žudikų rankose patyrė skausmą ir praeitinaimą. Jam nupjovė pusę barzdos ir vertė viešai šokti. Per šabą rabinas buvo kirsti medžius ir tampyti rąstus. Jis nepakėlė tokios kančios ir pažemi-

mo ir paliko šį pasaulį.

Rietavas, mažas gyvybingas miestelis su krautuvėlėmis ir smulkiais prekeiviais pasižymėjo humanistiniais jausmais ir gyvenimo troškimu. Rietavo žmonės pasižymėjo savimi ir ateitimi. Taikus kartos gyvenimas leido susikurti aplinkai, kurioje vyravo išimokslinimas, bendruomeniškumas, meilė Izraeliui ir stiprūs šeimyniniai jausmai. Žydiško gyvenimo indėlis neišmatuojamas. Kad ir kur sutiktum rietaviskį, jis iki šiol pasižymi šiomis savybėmis.

Bet pasirodė skerdikai ir su neįsivaizduojamu brutalumu sunaikino šią gyvybingą bendruomenę. Visi Rietavo žydai buvo išžudyti ir palaidoti dviejose masinėse kapavietėse, vienoje vyrai, kitoje moterys¹⁸. Kiekvienas kapas yra apmuruotiškos metru ilgio ir penkių metru pločio. Moterų kapas miške, o užrašas lietuvių ir rusų kalbomis sako: „Čia guli tie, kuriuos sunaikino nacių žudikai ir jų pagalbininkai lietuviai“¹⁹.

Šviesios atminties Chaika Mabuš (Chayka Mabush), mirusi Vilniuje, papasakojo man, kaip ji gulėjo duobėje kartu su mama ir dukterėčia. Visos buvo nušautos, tik ją kulka aplenkė. Lietuvis sargybinis, pastebėjęs, kad ji dar gyva, patarė ją išiegti, kai sutems. Laimei, jis ją pažinojo kaip sovietų laikų bendradarbę.

Žodžiais neįmanoma aprašyti skausmo ir kančių, kurias išgyvenome. Ne kartą nusivyliau gyvenimu. Desperatiškai norėjau normalaus nepriklausomo gyvenimo. Susipakavome daiktus ir išėjome pavojų pilnu keliu. Nelegaliai kirtome sienas, ėjome per snieguotus kalnus, patyrėme alkį ir šaltį. Po ilgos kelionės atvykome į saulės kepinamą savo tėvų žemę. Šiandien esu Beer Ševos pilietis ir dažnai atgėžiu atgal, apsvairstau savo gyvenimo kelią ir viską, ką man teko matyti.

Barbarai vokiečiai nužudė, sudegino ir sušaudė bejėges aukas. Tūkstančiai klajoklių alkani, išsigandę, nežinodami, kas bus rytoj. Nuolat galvoju apie tą juodą dieną, kai Rietavas buvo sugriautas. Ar mūsų skausmas kada nors nurims?

Bendruomenė, daugelį metų leidusi šaknis, buvo nukirsta. Dangus viską matė ir rylėjo, o žemė sugėrė jų atodūsius ir ašaras. O pagaliau išblyškęs mėnulis, tylus

ir ramus, pasirodė virš masinių kapaviečių sugriautame mieste. Ne, mes negalime ir niekada neužmiršime. Visada prisiminsime savo tėvus ir motinas, brolius ir seseris. Tegu mus įkvepia jų drąsa.

Netektis ir benamystė

Jentelis Giršovičius Alteris (Yentel Gershovitz Alter)

1941 m. birželio 22 d., rusams išitraukus į karą, visi Rietavo žydai pabėgo į aplinkines gyvenvietes. Birželio 23 dieną rusai, bėgdami nuo vokiečių, padegė Rietavą. Visas miestas, išskyrus kelis namus, buvo sugriautas. Vokiečiams atėjus į Rietavą, iš karto buvo išleistas dekretas, kad lietuviams draudžiama priimti žydus ir kad visi žydai turi grįžti iš apylinkių į Rietavą.

Vokiečiai iš karto įsteigė komitetą, kuriame buvo ir lietuvių kolaborantų. Naujasis komitetas liepė visiems žydams registruotis. O užsiregistravusiems nebuvo leidžiama išvykti. Jie buvo užrakinti daržinėje. Vyrų buvo žiauriai mušami ir žeminami. Rabinas Šmuelis Fundileris neteko pusės barzdos. Jo kepurė buvo nuplėšta, o vietoj jos uždėtas skėtis. Tada jis buvo verčiamas sudeginti savo talitą. Likę žmonės buvo mušami ir kankinami. Jie kentė alkį ir troškulį, nes su savimi į daržinę jiems nebuvo leista pasiimti jokių atsargų. Ten juos pralaikė tris dienas. Birželio 27 dieną žydus pervarė į Oginskių vilą pagrindinėje gatvėje, kur laikė keturias dienas²⁰. Mes nuolat kentėme badą, nes duona, kurią dalijo lietuviai, buvo suplėkusi, o vadinamoji sriuba buvo grynas vanduo.

Stipresni vyrai ir moterys buvo išsiųsti dirbti į miestą, valyti po gaisro likusius griuvėsius. Jiems buvo liepta surinkti visas religines knygas, talitus ir tefilinus. Rabinas buvo priverstas visas šias brangenybes padegti. Vėliau jis buvo įmestas į vežimą su šiukšlėmis, tada buvo verčiamas jį traukti. Nuo šio svorio jis sukniubo ištiktas širdies smūgio. Tada lietuvis kolaborantas jį nušovė. Šešis jaunos vyrus išmetė iš vilos kaltindami komunizmu, tris iš jų nušovė čia pat vietoje. Tai buvo dvidešimtmetis Feliksas Radiskanskis, 29-erių Heršelis Gerberis ir Nachmanas Smoleris. Likę turėjo išsikasti sau kapo duobes, tada buvo nudurti ir sumesti į jas. Vienas iš jų buvo Mošė Kacas²¹.

Daugelis žydų pabėgėlių buvo surinkti Rainiuose, už gerų penkių kilometrų nuo Telšių, kur mes sutikome žmones iš kitų Lietuvos štetlų. Liepos 4 dieną daug pabėgėlių buvo atrinkta eiti į Telšius. Stipresnieji ėjo pėsčiomis, silpnesni ir vaikai buvo vežami vežimais. Atvykę į Telšius, pamatėme, kad čia surinkta daug žydų iš aplinkinių regionų. Jie mus draugiškai pasitiko, davė valgyti ir gerti. Tą vakarą mus nuvarė į Viešvėnus, nes Rainiai buvo skirti žmonėms iš Telšių. Čia radome

žydų iš tokių vietų kaip Nornetver²² ir kitų, iš viso 1 500. Čia vėl kentėme alkį. Stipresnieji buvo išsiųsti dirbti sunkius darbus į Telšius.

Pirmadienį, liepos 13 dieną, atvažiavo mašinos, pilnos lietuvių kolaborantų. Jie vaikė šimtus aukų pirmyn atgal, nušovė Jakovą Berą Giršovičių (Yaakov Ber Girshowitz) iš Rietavo, Dr. Traubą (Dr Traub) iš Tverų ir Iciksoną (Itzikson) iš Telšių. Po dviejų dienų, liepos 15-tąją, atvyko pilna mašina lietuvių ir vokiečių. Jie liepė vyrams ir berniukams, vyresniems nei trylika metų, išeiti iš barakų. Juos nuvarė į artimiausią mišką, nužudė ir sumetė į prieš tai iškastas duobes. Kitą dieną aplink mėtėsi aukų dokumentai ir popieriai. Moterys ir vaikai buvo nuvaryti į Gerulius už septynių kilometrų nuo Telšių.

Čia išbuvoome šešias savaites. Mūsų padėtis buvo pasibaisėtina – mus laikė atviruose barakuose, oras buvo blogas, prasidėjo epidemija ir daug vaikų mirė. Išgyvenome siaubą, o kasdien ateinančios blogos žinios gilino mūsų neviltį. Tarp mūsų nebuvo vyrų, todėl moterys dirbo visus darbus. Jos, lydimos lietuvių, keliaudavo į Telšius įsigyti maisto. Taip jos slapčia kreipėsi į vyskupą, prašydamos Telšiuose įsteigti joms getą. Jis pažadėjo padėti kuo galėdamas. Kiekvieną naktį moterys pamainomis būdavo barakuose, nes dažnai kolaborantai ateidavo ieškoti jaunų moterų. Pastebėjusios juos, moterys siųsdavo į barakus signalą, kad merginos spėtų pasislėpti.

Pentadienį, *elulo* 6 d. (rugsėji), iš turgaus grįžusios moterys pranešė girdėjusios, kad Telšių getas jau paruoštas. Buvo nuspręsta jas ten perkelti šeštadienį. Nuotaikos barakuose pagerėjo. Šeštadienį, rugsėjo 7 dieną, 5 val. ryto, pasirodė mūsų atstovė Estera Bloch, lydima kolaborantų, ir pranešė, kad vadas Platokis reikalauja 30 000 rublių arba būsime sušaudyti. Kilo didelė panika, nes tokios milžiniškos sumos mes neturėjome. Kiekviena atidavė viską, ką turėjo, kad tik išvengtų tokios lemties. Labai sunkiai, bet pavyko surinkti reikiamą sumą – vietoj pinigų atidavėme savo brangenybes. Septintą valandą visiems buvo liepta susirinkti prie komendanto kabineto. Čia mūsų laukė labiausiai pasižymėję Telšių žudikai – Vladas Juodakis ir Vladas Metkuskis (?). Mums buvo liepiama išlikti ramiais, nes tuoj būsime siunčiami į Telšių getą. Jie žadėjo vaikų darželius vaikams, kol suaugusieji dirbs. Tada mums buvo liepta grįžti į barakus ir krauti daiktus kelionei. Jau laukė mašinos pervežti senesnes moteris ir vaikus. Ne visi tikėjo saldžiais pažadais, todėl mums kilo įvairiausių jausmų.

Nors vaikai pralinks mėjo – jie gyveno pavojuje ir mirties baimėje, o dabar jiems buvo pažadėtas vaikų darželis. Susipakavus daiktus, visiems buvo liepta susirinkti prie komendanto kabineto, kur visi buvome suklupdyti. Iš visos minios buvo atrinktos 500 moterų iki penkiasdešimties metų išsiųsti į Telšius. Jaunoms moterims nebuvo leista pasiimti sūnų. Kai kurios perrenė sūnus mergaičių draubūžiais ir juos pasiėmė. Staiga išgirdome šaudymą. Prasidėjo panika. Visi likę 700 buvo sušaudyti.

Telšiuose buvome apgyvendinti gete, aptvertame spygliuota viela. Buvo išrinktas penkių moterų komitetas. Jam vadovavo aktyvi ir gerbiama Telšių rabino žmona Rachelė Bloch. Kitos narės – Estera Bloch, dabar Filadelfijoje gyvenanti Lėja Kopel (Leah Koppel) ir Lėja Fleišer (Leah Fleisher). Moterų policija palaikė griežtą tvarką. Daug moterų buvo siunčiamos dirbti pas aplinkinius ūkininkus. Ši vieta buvo geresnė nei Geruliai, nes buvo arti turgaus ir moterys galėjo iškeisti likusius daiktus pro vielinę tvorą.

Gruodžio 2 dieną išėjo įsakymas lietuviams, įdarbinusiems žydus, grąžinti juos atgal į getą sveikatai patikrinti. Buvo pažadėta, kad po Naujųjų metų darbdaviai galės vėl juos samdyti. Taigi daug moterų grįžo į getą. Kai kurios, įtardamos, kas jų laukia, sugėbėjo pasislėpti kituose kaimuose.

Grįžus į getą, niekam nebebuvo leista iš jo išeiti. Pasklido žinia, kad visi būsi-me sušaudyti. Kilo didelė panika, buvo daug mėginimų pabėgti į miestą. Sargybiniai nekreipė į bėglius dėmesio. Jie žinojo, kad juos bus nesunku pagauti. Taip ir buvo. Tos pačios dienos vakare daugelis pabėgėlių buvo grąžinti į getą. Kai kuriems pavyko išsigelbėti pasislėpus kaimuose pas valstiečius, kitiems pavyko pasiekti Šiaulių getą. Gruodžio 14 dieną likę vaikai ir moterys buvo perkelti į Rainius, kur visi buvo nužudyti.

Aš buvau iš tų, kurie pabėgo į Šiaulių getą²³.

Taigi miestas buvo sugriautas *Zlata Olšvang (Zlatta Olshwang)*

1940 metais atėjo rusai. Visos parduotuvės uždarytos. Nuosavybė nacionalizuota, prekės parduotos, liko tik viena mokykla. Biblioteka uždaryta. Košerinis skerdimas nebebuvo daromas. Atsirado kooperatyvai. Žemės sklypai išdalinti socialiai remtiniams, jaunimas išėjo dirbti. Žmonės keldavosi ketvirtą valandą ryto melstis. Urį Grosą (Uri Gross), turtingų namų šeimininką, pakeitė komunistai, norėję imtis sionistų, bet vietoj to ėmėsi buržuazijos. Miestas po truputį ištuštėjo. Žydų prekės buvo parduotos ir prekyba nutraukta. Visi, turėję nors kiek pinigų ir galėję ką nors pirkti, buvo areštuoti.

1941 m. birželio 22 d. Rietavą pasiekė vokiečiai. Buvo ketvirta valanda ryto. Miestas ėmė virpėti nuo patrankų šūvių. Iš Veiviržėnų pusės ėmė plūsti basi ir be skatiko pabėgėliai. Ėmėme pakuoti viską, ką tik sugriebėme, krovėme į vežimus ir ruošėmės bėgti. Mūsų kaimynas Gerškė Volfovičius (Gershke Wolfovitz) padėjo mano broliui ir man užlipti ant vežimo. Mums vos pavyko pasprukti iš Rietavo ir pasiekti Budrikius, kur gyveno kaimyno sesuo. Bet jų namas jau buvo

sugriautas ir mes bėgome toliau, į kitą kaimą. Iš čia skaudama širdimi stebėjau degančių miestų miestą.

Būdamą mergina, pati asmeniškai patyriau tai, ką dabar bandau iš atminties įaminti, kad padėčiau suprasti tragedijos mastą.

Tikiu, kad iki mirties dienos nepabėgsiu nuo atsiminimų. Atmintyje perkratau pastangas ir atsargumo priemones, kurių reikėjo imtis per šią audrą. Man labai sunku prisiminti įvykių smulkmenas nuo rusų okupacijos iki nacių užkariavimo ir iki dienos, kai Rietavas buvo sugriautas.

Aš buvau sukręsta matydama, kaip gerieji Rietavo žmonės, švelnūs, mylintys ir malonūs, prieš laiką mirė nuo žiaurių kankinimų. Pirmoji auka buvo mano brolis Mošė Olšvangas, tebus atkeršyta už jo kraują. Antrasis buvo Buka Babuvus (Buka Babuv). Trečiasis – Rivkinas (Rivkin), Rivkos Šveicen (Rivka Schweitzen) vyras.

Grįžome namo. Pakeliui visur buvo pilna kareivių. Daug žydų slėpėsi siloso bokšte. Be pinigų, alkani ir pavargę mes vos nuėjome tuos keturis kilometrus už Rietavo. Man iš paskos ėjo vokiečiai. Viename kieme Rietave radome daug žydų, kai kurie iš jų kartkartėmis sugebėdavo pabėgti.

Daug Rietavo žydų dirbo vokiečių virtuvėse. Žydams nebuvo leidžiama titi miesto šaligatviais. Visi, nekenčę žydų, o tokių buvo daug, prisijungė prie židinių. Žydai grupėmis buvo išsiųsti į Telšius. Vel pradėjau kelionę – 49 kilometrai pėsčiomis be maisto ir vandens. Keli šimtai žmonių pešdavosi dėl vieno duonos kepaluko.

Tai truko taip ilgai – kiekvieną dieną nauji dekretai, nauji veiksmai, naujos aukos. Iš toli ir arti gaudavome žinių apie žudynes ir getų likvidavimus. Pavargusios ir benamės sielos, virpančios tarp gyvenimo ir mirties, išsaugojo viltį. Kol jos, herojiškai nešdamos dekretų našta, maitins save netikromis viltimis, trokštamas išsigelbėjimo stebuklas gali ir įvykti.

O tuo metu ugnis nusiaubė Rietavą, sinagoga sudegė, bet beit midrašas liko stovėti. Kol jie dar buvo uždaryti Rietave, penkios merginos buvo nusiųstos išvalyti beit midrašą, kur jos buvo verčiamos deginti ten laikytas šventasis knygas.

Tada „veiksmas“ prasidėjo Telšiuose. Į Rainius, šalia jų, buvo suvaryti Rietavo žydai. Telšių žydai jau buvo ten. Pirmasis „veiksmas“ buvo asmeninis Rietavo „nacionalistų“ kerštas progresyvių pažiūrų Rietavo jaunimui. Iš Rainių jie buvo

Mošė (Moshe), Racheles ir Abraomo Meiro Olšvangų (Rachel, Abraham Meir Olshwang) sūnus

išsiųsti į Viešvėnus prie Telšių. O tamuzo mėnesio 20 dieną (liepos mėn.) visi Rietavo vyrai, kartu su žydais iš kitų miestų, buvo žiauriai nukankinti ir susaudyti.

Po šio valymo naciai apsupo visas mieste likusias moteris ir perskaitė joms paskaitą apie žydus – nusikaltėlius, dėl kurių prasidėjo visa ši nelaimė. Šalia Telšių buvo lagerių, į kuriuos moterys ir buvo išsiųstos. Pagyvenusios ir sergančios moterys buvo išsiųstos į Gerulius šalia Telšių, kur jas nužudė. Šalia Telšių buvo penkios darbo stovyklos ir bet kuri susirgusi ir nebegalinti dirbti moteris iš karto buvo siunčiama į Gerulius. Kiekvieną minutę mes susidurdavome su baime, pavojumi ir mirtimi.

1941 m. rugpjūčio 30 d., elulo mėnesio 7 d., visos moterys Gerulių stovykloje buvo nužudytos. Tos, kurios dirbo kaimuose, buvo suvežtos į Telšių getą. Jų vardai buvo surašyti į specialų sąrašą, o jos pačios perėjo Lietuvos policijos jurisdikcijon. Kislevo mėnesio 4 dieną, baigiantis 1941 metams, žudikai likvidavo Telšių getą ir visas darbo stovyklas kartu su ten dirbusiomis moterimis. Jas visas pakirto mirties kardas.

Tada mano darbdavį pasiekė žinia, kad aš turiu grįžti į Telšių getą patikrinti sveikatą. Jis, pagailėjęs manęs, pasakė: „Mes einam miegoti. Imk ką tik nori ir bėk iš čia.“ Aš klajojau, kol pasirodė Raudonoji Armija.

Moralinės žydų kančios getuose buvo milžiniškos. Pro tvoras jie stebėjo, kaip grobiamas jų turtas ir kiti kuriasi ant jų gyvenimų nuolaužų. Tuo tarpu Dovydo žvaigždės nešiotojai, prakeiktosios rasės atstovai, buvo įkalinti, praradę viltį, išsekę, laukiantys mirties. Tas, kuris asmeniškai nepatyrė nacių žiaurumo, nepajėgia suprasti, ką mums tada teko išgyventi. Dienos buvo pilkos, o naktys – juodai pilkos.

Virpėdama užrašau savo atsiminimus apie Rietavą, apie mylimuosius, kurių niekada nepamiršiu. Mano širdis jūsų šaukiasi!

Jie
laikot

Abilov
Abiulo
Abram
Adelm
Averbu
Averbu
Averbu
Averbu

Babus
Babus
Babus
Babus
Ballin
Ballin
Berele
Berma
Birk S
Birk S
Brick
Buchr

Cohe

David
David
Dorfn
Druzi
Druzi

**Už tuos, dėl kurių aš verkiu,
Už Rietavo kankinius,
Už jų kraują teatkeršija Dievas**

Jie krito 1942 m. tamuzo 21 dieną (liepos mėn.) ir per visą Holokausto laikotarpį. Jų kapai – Gerulių miškuose.

Abilov Avraham su šeima
Abiulov Manja
Abramowitz Aharon su šeima
Adelman su šeima
Averbuch Avraham su šeima
Averbuch Avraham Itzhak su šeima
Averbuch Freide
Averbuch Moshe (Mauke) su šeima

Babush Elhanan su šeima
Babush Shlomo su šeima
Babush Sh'muel su šeima
Babush Yaakov Wolf su šeima
Ballin Moshe su šeima
Ballin Yermiyahu
BereLOWITZ Blume Eide
Berman Chaya
Birk Sheine
Birk Shmuel su šeima
Brick Kroshe
Buchman Chaya

Cohen Feitel su šeima

Davidowitz Abba su šeima
Davidowitz Shalom Leib su žmona
Dorfman Yaakov ir Chana
Druzin Elchanan su šeima
Druzin Sarah

Dushin Sarah Riva

Epel Aharon su šeima
Erman Leibe su šeima
Erman Preide su šeima

Fein Baruch su žmona
Fig Hirst su šeima
Friedman David ir Zeev
Friedman Kroshe su šeima
Rabinas Fundiler Sh'muel ir Sheine

Garber Asher su šeima
Garber Chaya
Garber Ettel ir Esther
Garber Hessel su šeima
Garber Mendel su šeima
Garber Selig su šeima
Geniss Chaim Yaakov su šeima
Geniss Chana Gute
Geniss David ir Chana
Geniss Friedman, Chaya Riva su sūnumi
Geniss Lieber su šeima
Glaun Chaya
Glaun Moshe su šeima
Glaun Sh'muel su šeima
Goldberg Alter su šeima
Goldberg Taube
Goldin Tzipe ir Sheidke
Griksht Alter su šeima
Griksht Moshe Yudel su šeima
Groll Chaim Hirsch su šeima
Groll Chone su šeima
Groll Moshe su šeima
Groll Pessie
Groll Sarah Hinde
Groll Yehezkel su šeima
Gross David su šeima
Gross Taube Mira su šeima

Gross Uri su šeima

Hantman Judah Leib su šeima
Heiman Moshe Aaron su žmona
Heiman Wolf su šeima
Hirshkowitz Feige Rachel
Hon Meir ir Sarah

Izrikowitz Beremicha su šeima
Izrikowitz Joseph su šeima
Jankelowitz Gute su šeima

Jekel Beila
Jelowitz Meir su šeima
Joseph Lea
Judel su šeima

Kaplan Chaya
Kaplan Tova
Karabelnik Benjamin ir Esther
Karabelnik Rachel, vyras ir vaikai
Katz Azriel
Katz Basse ir Elke
Katz Michle
Katz Moshe su šeima
Katz Roche Tille ir Leib
Kerl Eliyahu su šeima
Kreingel Joseph su šeima

Levinson Frume su šeima
Levinson Sarah su šeima
Levinson rabinas Sh'muel su šeima
Levinson Taube
Levinson, dvi Avraham ir Pere dukterys
Levite Benzion su šeima
Levite Chaim ir Sheine
Levite Mordechai Ber
Linde Tzipe ir Eliezer
London Shimen Reuven su šeima

Lurie Leib ir Feige

Marcus Dvora
Meierowitz Avraham su šeima
Meierowitz Eliezer ir Sheva
Meierowitz Nechemia su šeima
Ment Sh'muel Chaim su šeima
Milstein Meir su šeima
Mogilevsky Benzion su šeima
Moskovitz Eide Gitta
Musalin Gershon ir P'nina

Naparstock Moshe su šeima
Naparstock Sh'muel su šeima
Naparstock Tovah
Navaron Nissen su šeima
Nochomowitz Hinde su šeima
Nodel Itzhak su šeima
Nodel Jechezkel su šeima
Nodel Sarah Leah
Nodel Sepe su šeima

Olshwang Avraham Meir ir Moshe

Palukst Itzhak Leib ir Sarah Rivka
Possel Yaakov Leib su šeima
Press Benzion su šeima
Prisman Chana Peshe
Prisman Eliezer su šeima

Rabinowitz Abba su šeima
Rivkin Rivka su vyru
Rosenheim Baruch su šeima
Rosenheim Kreine su šeima
Rosenkowitz Chana Leah
Rosenkowitz Kroshe, vyras ir vaikai
Rudaizky Basse
Rudaizky Leib su šeima
Rudaizky Nissan su šeima

Rudaizky Shalom Itzhak su šeima

Safir Dobe su šeima

Safransky Bluma su vaikais

Saks Aaron ir Chana

Saks Dr Bendet su šeima

Saks Gute

Saks Nachman su šeima

Saks Simcha su šeima

Salzman Meir Reuven su šeima

Salzman Shmuel Zvi su šeima

Segal Sheine Zire su šeima

Shapiro Baruch su šeima

Shapiro Israel Ber su šeima

Shapiro Itzhak su šeima

Shapiro Mones su šeima

Shapiro Pesach su šeima

Sheftelowitz Yaakov su šeima

Shifre Feige Chazes

Shmiling Rachel su vaikais

Shmole Basse su šeima

Shmole Meine su šeima

Shur Rabbi Joseph su šeima

Strauss Joseph su šeima

Tollman Rabbi Yechiel su šeima

Verkul Fruma

Wachtvogel Zise ir Benzion

Welvelowitz Abba su šeima

Wishnevsky Rabbi Itzhak su šeima

Wolfowitz Aaron Idel su šeima

Zauber Itzejanke su šeima

Zauber Moshe su šeima

Zelker Alter su šeima

Zwick Rachel

Zwick Zvi su šeima